

Iovra_ éva

A vizuális identitás felborulása
a szabadkai várostervezés
funkcionalitása és
megvalósuló
ideái között

Szabadka
várostervezése a
második világháború
után kialakuló új
hullámmal
vált teljessé

SZ

abadka várostervezése a második világháború után kialakuló új hullámmal vált teljessé, ami előrevetíti a kilencvenes évek elejének és végének változásait, amelyek a város vizuális identitásának és kommunikációjának átalakulását hozták, nem csak makro, hanem mikro szinten is. A felszín megbontva csak az építészet, az urbanizmus alakulása értékelhető, de mindezekre hatottak/hatnak a mindenkori társadalompolitikai, gazdasági igények, lehetőségek és ambíciók is, amelyek a mindig éppen aktuális, lokális vezetés sajátjai. Átültethető-e a múlt a jelenbe, vagy a rombolás képzete magyarázható a mával? Identitásunkat és ideáinkat ott keressük, ahol ambíciót találunk arra, hogy a történelem maradandó alkotásaival szemben felhasználjuk a rombolás eszközeit, a teremtés motívuma helyett? A válasz a kérdésben rejlik.

Szabadka fejlődésének és építészeti értelemben vett kialakulásának az 1945 és 1975 közötti szakasza az egyik legrövidebb időszak, viszont mégis ekkor játszódtak le a városszövetet legintenzívebben átformáló események. Az urbanizmust és az építészetet befolyásoló lokális hatalom ebben az időszakban az egységes és megbonthatatlanul hitt állam volt.

A szocialista modernizmus¹ ideológiájának meg nem valósulása

„Ennek az ötletnek, a nagy szocialista lakásügyi kilátásokról, megvolt a maga közepes verziója: egy sugárút, ami a vasútállomástól Kisbajmokig tör ki észak irányába, a Sport², a Peliván és más, kereskedelmi-blokkok lebontásával, leválasztva valamennyit a Városháza előtti parkból, lehetővé téve a »vizuális kommunikációt« a bajmokiak és palicsiak között” (Boško Krstić: Subotičke senke, 1992).³

A Novi bulevar és a Tito marsall sugárút, mint az 1948 utáni várostervezés szabadkai példái, paradigmaticusak lehetnek az adott korszak és terület urbanisztikai fejlődésének tekintetében. Hiszen eltérnek a nyugati modernizmus meg a szovjet szocialista realizmus várostervezésétől is, illetve oly módon ötvözik a kettőt, ami egy újszerű ideológiát generál.

A Novi bulevar (továbbiakban: Új Sugárút) hatvanas évekbeli útvonalterve megtalálható a vállalkozómérnök, Könyves Tóth Kálmán 1884-es (*Könyves Tóth Mihály előterjesztése Szabadka sz. kir. város tekintetes tanácsához... a város háromszögös felvétele, lejtmerése, utca-szabályozása és csatorna tervezése ügyében. Szabadka, Bittermann József könyvnyomdájából 1885.*) és Kosta Petrović (*Szabadka és Palicsfürdő – Subotica i Kupalište Palić*) 1928-as térképein is, ezeken jól látható, hogy az új vasútállomástól kiindulva, légvonalban szelte volna át Szabadka történelmi belvárosát Kisbajmok irányába. Tanulmányozva a Novi bulevar terveihez tartozó dokumentumokat, kritikákat, elemzéseket, levonhatjuk a következőket, hogy a város szövetébe vágandó út elsősorban az aktuális⁴ állami elképzelések reflexiója, és csak másodsorban funkcionális (összeköttetés a pályaudvarral). A megtervezésére kiírt pályázatban a feltételek között szerepelt a megtervezendő épületek listája is, így az állam várostervezési ideológiáját, annak elméleti megvalósítását az épületek és a bennük zajló társadalmi élet szoros kapcsolatára vezethetjük vissza. A társadalmi tervezés az építészetten keresztül valósult meg, a szocializmus titóiista rendjét tudatosító és megerősítő tájékoztató pontokként szolgáltak az épületek: a JNH székháza, a koncertterem, vagy akár az áruház is. Valójában ez a megfelelő politikai és kulturális irányultság azonosságátudatának megteremtése. A helyi és a tartományi hatóságok a szocialista korszakban tudatosan fogták vissza az építészeti múlt átörökítésének folytonosságát, ezzel idézték elő a történelmi jelentőségű, építészettörténeti értéket képviselő épületek eltűnését az új sugárutak regulációs vonalán. Az Új Sugárút terve is ezt a meg nem fogalmazott, ki nem mondott elvet követi, amely fokozatosan a város központjának tradicionális szövetét bontotta volna fel, nyitottabbá, szellősebbé téve azt. Igaz, az elképzelés alapjait az Athéni Chartában is megtaláljuk, viszont a szabadkai terv megvalósításának feltétele lett volna az, hogy a város legrégebbi házának kivételével, a készülő útvonal mentén, építészeti és történelmi értékre való tekintet nélkül bontják le az épületeket. A Charta viszont köztudottan a történelmi múlt megőrzését hirdeti.

1 A szocialista modernizmus a szerző definíciója. Nem csak művészettörténeti-építészeti magyarázatot adott a stílusnak, de elhelyezte azt korban is: az 1948 és 1980 között lejátszódó titóiista társadalom politikai, társadalmi és gazdasági dimenzióiban (lásd L. É. eddigi tanulmányait a szocialista modernizmusról, mint a titoizmus építészeti, művészeti vonulatáról).

2 Lončarević-ház

3 Boško Krstić: Subotičke senke, NIP „Subotičke novine”, 1992/Pločnik bez kraja – Ima mesta na kojima možete da radite i gradite koliko god hoćete a da nikada ne budu završena: uvek im nešto nedostaje. Subotičke novine, 22. novembar 1991. 68–69. IAS/SzTL 3843.

4 A második, titói Jugoszlávia.

Az Új Sugárúttal egy új eret nyitottak volna a városmagba, ami az útvonal kezdeti szakaszán kitölti az 1944-es bombázás alatt lerombolt épületek foghíjait. A földrajzi adottságok mellett, bizonyos szinten figyelembe vették a városmag eredeti dinamikáját, így a buszállomás a forgalmas Makszim Gorkij utca (Belgrádba vezető út) mellett kapott volna helyet. A tervek alapján szembeötlő, hogy az Új Sugárút is tiszta lapot kezd, mint a Tito marsall sugárút, a főlegesenek ítélt épületek lebontásával alakította volna ki útvonalát, ami a szocializmus városstervezési technikáira utal, ugyanakkor megmaradt volna Szabadka legrégebbi háza, a Vermes-féle ház, ami groteszk módon utal a történelmi múltra, megtartva azt, amit az elképzelés semlegesnek és elfogadhatónak ítél. A tervek (1964-es pályázat és Szabadka központjának 1967-es részletes városterve) koncepciója szerint az új tér, a megváltozott városszerkezet átalakítja a lakosok szokásait, azaz a társadalommal való azonosulás a tér kezelésén keresztül válik lehetővé. Milutin Glavnički nyertes munkájának koncepcióján nem csak Le Corbusier *Plan Voisinjának* (1925) hatása érezhető, tervében megvalósul a „levegő” iránti igény is. Átlátható, épületekkel nem sorszerűen zárt tere, amit teljesen átvett az 1967-es DUP, reprezentatív jellegű, az északi felén a koncertteremmel, színházzal. A DUP kivonata szerint: „*A Dimitrije Tucović utca jobb oldalának bontását tervezik a közeljövőben. A területen kert lesz, független, tágas zöldterületekkel. Csak fönn, északra terveznek egy új »koncerttermet«.*”⁵ Már nem „szocialista” tér, de „nyugati” sem, hiszen nem csak egy üres terület, de alapvetően az aktuális hatalom manifesztálódása, ami befogadhatja a Tito üdvözlésére összesereglett tömeget. Pontos források nem állnak rendelkezésre, amelyek prezentálják, hogy milyen megfontolás vezette Glavnički mérnököt és csapatát a tér ily módon való kialakítására, de ez is hozzájárul ahhoz, hogy mint a szocialista modern városstervezés egyedi példáját kezeljük az Új Sugárutat.

A szabadkai példák esetében csak részben valósulnak meg a szocialista modern városstervezés elvei, amelyek a nyugati és keleti blokk urbanisztikai hagyományait követik, ám ugyanakkor bizonyos szempontból tagadják is azokat. A szocialista városstervezés nem különíthető el teljes mértékben a modern mozgalmaktól, hiszen a mindenkori modern urbanizmus alapjait is a szocializmusban találjuk, de a Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM), az Athéni Charta és Le Corbusier hatása erősen érezhető, bár a modern és szocialista városstervezés, ahol a domináló formák a neoklasszicizmus jegyeit viselik, nem azonosítható egymással. Sztálin kedvelt stílusa, a neoklasszicizmus, a szocialista monumentalista ideáknak megfelelően egy elnagyolt, tömegével is a hatalmat kifejező Sztálin-barokkba csapott át. A monumentalista tömeg helyét követelt, ami gyakran a történelmi városrészek, az urbánus örökség lebontásával járt. A szocialista városstervezés alapja a közös, mesterségesen generált és kényszeres ideológia volt, ami a társadalomban és a városépítészetben az egyenlőség és az uniformizáltság megteremtésére irányult. A nyugati, modern társadalmak urbanisztikai elvei rendelkeztek bizonyos közös tulajdonságokkal, amelyek a közös ideológiai alapnak voltak köszönhetőek, ez a szocializmussal ellentétben a jóléti állam ideológiája (Wohlfahrtstaat), amely teret enged a különféle építészeti variációknak, de mégis jól felismerhetőek minden egyes városban. A szocialista modern ezeket a tulajdonságokat egy erős hatalmi ideológiával ötvözte, ami kiterjedt a második, titóista Jugoszlávia egészére, később

5 ZZUS I/29 *Najstarija kuća Subotice*. – Studijski program (građevina na trgu Cara Jovana Nenada 11. 6.).

pedig ez a fajta keverés, keveredés, a volt tagköztársaságok közül csak Szerbiában jutott kifejezésre.

A hatvanas évek hullámzó gazdasági helyzete, az ötvenes évek elején jött hirtelen növekedés utáni stagnálás, majd infláció, recesszió és az újabb növekedés, majd a reform utáni újabb válság kihatással volt Szabadka városfejlődésére is. Gyakorlatilag a nagyszabású előzetes tervek kidolgozása – gondoljunk itt a városközpont Részletes Urbanisztikai Tervére (DUP 1967) –, valamint annak meg nem valósítása egybeesett az országban lejátszódó gazdasági eseményekkel.

„A terv előlátja a háromszög alakú épülettömb egy részének lebontását, hogy az említett áramlás egy modern sugárúttá bővüljön. A Dimitrije Tucović utca keleti oldala áldozatául esik a központ táguló kilátásának és a zöldterületeknek. [...] délnyugatra a templomtoronytól, a műemlékvédelmi törvény által védett Ferences kolostor csatlakozásában álló épület, látható a Köztársaság tértől a Jovan Nenad térig, vagyis az új sugárútig és elérhető az északi parkosított területről, valamint a Dimitrije Tucović utcáról, jobban mondva az élő úttól, ami összeköti a város központját a Setaerdővel. Mindent összevetve, az épület [...] egy domináns helyzetet vesz fel Szabadka legszűkebb központjának dinamikus képe szempontjából” (ZZUS I/29, Najstarija kuća Subotice. Studijski program, 1971. 1.).

Az 1968. május végén előterjesztett városrendezési terv egyik, talán legnagyobb vitáját kiváltó részlete a Dimitrije Tucović utca kérdése. Az utópisztikus várostervezés leképződése, ami egyenesen rámutat azokra a hiányosságokra, amelyek engedélyezték a tervet, de később ezek az elképzelések vezettek a terv hatályon kívül helyezéséhez is:

„A tervezők elképzelése szerint a Sugárút a Dimitrije Tucović utcától a városházáig fokozatosan bővül és egy zöld övezetté alakul át azzal, hogy az utca kiszélesítése megköveteli az egész jobb oldal lebontását.

A vélemények e kérdésben nagyon eltérnek a tanács ülésén, többen is elleneztek, mert véleményük szerint a jobb és szebb kilátást a város drágán fizetné meg. Ugyanis ebben a sorban több stílépület van, amelyek lebontása csak kárára volna a városnak.”⁶

Szkopje urbanisztikai tervének (1965/67) esetében Kenzo Tange rámutatott arra a karakterisztikára, amely megengedi az ideális várostervezés szempontjából vitathatatlant, ám utópisztikus várostervek kidolgozását és megvalósítását.

„Jugoszlávia egy szocialista ország, ahol a föld nincs magántulajdonban, így az önkormányzatnak elég ereje volt ahhoz, hogy lehetővé tegye a teljes tervünk megvalósítását.”⁷

Kenzo Tange úgy vélte, a tény, hogy a földterületek az állam tulajdonában vannak, segítségére lesz tervének megvalósításában. Tange Jugoszláviára tett megjegyzése bizonyos mértékig egyezett Le Corbusier véleményével a két világháború közötti Szovjetunió államvezetési viszonyairól, ennek a periódusnak

⁶ Csendes oázis lesz a város központja – A korzón és a Szabadság téren nem lesz többé motoros forgalom – Hol épül fel az új autóbuszmegálló? – Lebontják- e a Dimitrije Tucović utca jobb oldalát? – Elkészült a városközpont terve. *Magyar Szó*, 1968. május 29. XXV. évf. 146. (7540.) szám.

⁷ “Yugoslavia is a Socialist country in which land is not privately held, the city government had sufficient power to make it possible to introduce our total plan.” Zhongjie Lin: Kenzo Tange and the Metabolist Movement: *Urban Utopias of Modern Japan*. Taylor & Francis, 2010. 193. (Google books)

és térségnek szentelte projektjét, a Ville radieuse-t (Sugárzó város) is.⁸ Az akkori Jugoszláviára még fokozottabban érvényes, mint a kor nyugati társadalmára az, ami mellett a CIAM harminc évvel azelőtt kiállt, miszerint „*az építészet szoros kapcsolatban áll a politika és gazdaság átfogóbb kérdéseivel, maga is része az ipari társadalom valóságának*”.⁹

A szabadkai tervből az Új Sugárút déli oldalát kijelölő valamikori Centar áruház és a mellette lévő lakóépület terve valósult meg 1974/75-ben. Az áruházat Andra De Negri, a Standardprojekt építésze tervezte 1970/74-ben.¹⁰ Az Új Sugárút megfelelő szélességének kialakítása érdekében egy egész épületcsoport lebontását látták elő. Ez a háromszög alakú tömb magába foglalta a védelem alatt álló Jovan Nenad cár szobor előtti valamikori Banképületet (Szabadság tér 2.), amely megmaradt volna, a feleslegesnek ítélt épületek: az Osztóics–Jakobcsics-féle bérház (1847/48), Timotije Radić- és Đorđe Manojlović-féle ház (1846) és a Lončarević-ház (1907), amelynek tervezője Kocka Géza volt. A Centar áruház építése miatt lebontottak egy barokk, egyemeletes épületet, ahol a Kis Béke fogadó (Mali mir) volt, valamint lebontottak egy kétemeletes épületet a mai Korzón, a valamikori első gőzmalom épületét, amely „*a felszabadulás utáni időkben volt már iskola is, raktár, készruhágyár*”.¹¹ Az említett két épületegyüttes, a Centar áruház és a Jugoszláv Néphadsereg szükségleteire fenntartott B lakótömb kivitelezése után (1974/76) a hetvenes évek végén hosszas viták folytak ennek a sugárútnak a szükségességéről.¹² A vitának egy 1981-ben elkészített közlekedési tanulmány vetett véget, amely szerint a légvonalban húzódó sugárút közlekedési szempontból, főleg, mert a belváros tehermentesítését tervezték, nem lett volna funkcionális megoldás, így elvetették, és az 1981/83-ban hatályba lépő Főterv már ezeket a változtatásokat nem tartalmazta.

A felülvizsgálat és a közlekedési tanulmány hatására a történelmi városmag közepén fekvő háromszög alaprajzú épületcsoporttal és a mellette levő Jovan Nenad cár térrel kapcsolatos tervek nem valósultak meg. A későbbi tanulmányok (1967–1980), amelyek a város tereit és utcáit mérték fel építészettörténeti szempontból, minden egyes építészeti értéket képviselő épületről rajzot mellékelve mutattak rá igazán arra, hogy a Dimitrije Tucović utca és Jovan Nenad cár tér területén, valamint a Matko Vuković utca vonalán milyen épületek semmisültek volna meg, ha a terv megvalósul.

A belvárosban a Kis Béke vendéglő mellett a régi malmot is lerombolták 1971-ben, ennek helyén a mai Korzón épült fel a Beograd áruház, közben a Namateks is megnyitotta a Centar áruházat 1976-ban. A Beograd áruházat a történelmi városmagba illesztették be, de ezt nem nevezhetjük sikeresnek. A tervek szerint a Kis Béke fogadó homlokzati elemeit visszahelyezték volna az új épületre, de ezek az elemek eltűntek.

8 Kenneth Frampton: *A modern építészet kritikai története*. Le Corbusier és a Ville Radieuse 1928–1946. 235–245. Terc, Budapest, 2009.

9 Kenneth Frampton: *A modern építészet kritikai története*. 354.

10 *Szabadka építésze 1944–1984-ig* (Arhitektura Subotice 1944–1984), kiállítási prospektus (1984. Szabadkai Építészeti Egyesület – Društvo Arhitekata Subotice), 41.

11 Elkelt a Titovka volt épülete a Korzón. *Magyar Szó*, 1968. március 23. XXV. évf. 81. (7475.) szám.

12 Csipa József építész, az 1981/83-ban elkészült GUP vezető mérnökének közlése. Antun Rudinski: *Subotičke novine*, 1979. 36–37. sz.

Szabadka belvárosának építése később befejező szakaszába ért, az ezredfordulóig nem történtek jelentős változások a városkép tekintetében. Az új évezred viszont egy újabb rombolási hullámot hozott, amely drasztikusan megváltoztatta a város képét (Galleria Hotel, Népszínház stb.).

A szocialista modernizmus, mint a második világháború utáni mérsékelt modernizmus hatalmi ideológiával átszőtt irányzata Szabadkán nem volt annyira kifejező és tömeges, mint a délebbi régiókban.

„Városunk legkorszerűbb és legszebb épületei emelkednek ki egymásutánban a törvényszék közelében. Itt áll az új Palics hotel hatalmas tömbje, vele szemben a járási szkupstina, mint valami beton és üvegcsoda szökken merészen a magasba. Kissé odébb pedig a társadalmi szervezetek székháza. Már évek óta folyik itt a munka és amikor egyszer anyagi eszközök hiánya miatt megálltak az építkezéssel, sokan azt hitték, hogy ezek az építkezések is az új Munkásotthon sorsára jutnak. A hitetlenkedők most kellemesen csalódtak.”¹³

A szabadkai szocmodern épületek, különösen érvényes ez az említett épületekre, megalkuvást nem tűrően hangsúlyozzák a funkcionalitást és az egyenes formákat, egyáltalán nem törekednek az emberközeliségre vagy az adott környezet építészeti stílusával való harmonizálásra.

Visszatekintve a hatvanas évekre, a város szövetébe beékelődő szocialista modern épületekre, azok formaiságára, érezhető a nagy ellentét Szabadka akkori és mai lakosságának és építészeinek szemléletében. Míg a titói éra alatt a büszkeség érzését és a társadalmi felemelkedés illúzióját keltették az épületek az említett háromszögben (Jovan Nešić tér), addig ma csak egy kor megtépzott maradványait látjuk, figyelmen kívül hagyva valódi értéküket.

¹³ Befejezés előtt a járás új székháza. *Magyar Szó*, 1964. június 8. XXI. évf. 157. (6110.) szám.